

ANDRZEJ WOJTKOWSKI

SELEKCJA W BIBLIOGRAFIACH HISTORYCZNYCH
W SZCZEGÓLNOŚCI W *BIBLIOGRAFII HISTORII POZNANIA*
MARII SZYMAŃSKIEJ

Klasyczna nasza *Bibliografia historii polskiej* Ludwika Finkla, wydana w r. 1891, przedrukowana fotooffsetowo w r. 1956, była selekcyjna, jak jej pierwowzór, mianowicie Dahlmanna-Waitza *Quellenkunde zur deutschen Geschichte*. Podstawą selekcji była oczywiście ocena wartości naukowej poszczególnych pozycji. W druku uwydatniono to w ten sposób, że tytuły prac ważnych wydrukowano czcionkami większymi — u Finkla *petitem* — prace zaś mniej ważne czcionką mniejszą — u Finkla *nonparelem*. O pracach, które już za jego czasów były uważane za przestarzałe lub zgoła bezwartościowe, Finkel nie wspomina. Nie wiemy też, czy on sam, czy też ktoś inny (może Henryk Sawczyński, który mu dostarczył „największej części kart bibliograficznych” i pomagał mu przy ustalaniu układu dzieła oraz w czasie jego druku) dokonał owej selekcji, czyli podziału pozycji bibliograficznych na „ważne” i „mniej ważne”. Selekcji pozycji przeznaczonych dla siódmego wydania Dahlmanna-Waitza dokonało tylko pięciu specjalistów, natomiast nad wydaniem następnym, ósmym, z r. 1912, pracowało już 42 historyków i bibliotekarzy specjalistów. Do takiej selekcji można mieć pełne zaufanie. Zgadzać się na wydrukowanie swoich nazwisk ze stopniami naukowymi i zajmowanymi stanowiskami, z podaniem pozycji, które wartościowali i do wciągnięcia do bibliografii zakwalifikowali, wspomniani rzeczoznawcy przyjmowali pełną odpowiedzialność za to, że niczego wartościowego lub mniej wartościowego nie pominęli i że żadnego śmiecia nie przepuścili.

Selekcyjna jest także *Bibliografia historii Poznania* Marii Szymańskiej, wydana w r. 1960 przez Wydawnictwo Poznańskie. Ofiarą selekcji, dokonanej nie wiadomo przez kogo, padły przede wszystkim recenzje. „Recenzyj — pisze Autorka — nie uwzględniano, ponieważ materiał ten w bardzo znaczny sposób rozszerzyłby ramy bibliografii. Do recenzyj można na ogół łatwo dotrzeć przez bibliografie historii Polski oraz przez ukazujące się bieżąco bibliografie zawartości czasopism”.

Miejsce na recenzje można było wygospodarować, gdyby Autorka

wyselekcjonowane przez siebie pozycje — za wzorem Dahlmanna-Waitza i Finkla — podzieliła na ważne i mniej ważne, drukując te drugie drobniejszymi czcionkami. Selekcji domagają się przede wszystkim recenzje, bo wśród nich jest wiele bezwartościowych, jak chociażby recenzja omawianej tu *Bibliografii historii Poznania* wydrukowana w „Kwartalniku Historycznym”. Recenzji wartościowych, wnoszących coś nowego, jest mało i nie tak łatwo jest dotrzeć do nich.

„Przy zbieraniu materiałów bibliograficznych — pisze Autorka dalej — wyłączono z góry pewne typy wydawnictw, a mianowicie nie uwzględniono w poszukiwaniach gazet, tygodników czy miesięczników popularnych oraz innego rodzaju wydawnictw nie mających większej wartości naukowej. Od zasady tej odstępowano w niektórych przypadkach, podając czasem i tego rodzaju pozycje, zwłaszcza tam, gdzie nie było opracowań bardziej wartościowych. Zebrany obfity materiał uległ również pewnej selekcji rzeczowej”. W słowie „Od Redakcji” czytamy, że „bibliografia da właściwe rozeznanie w dotychczasowym dorobku i pozwoli tak pokierować badaniami i wydawnictwami, aby Poznań mógł się wreszcie doczekać naukowej monografii odpowiadającej dzisiejszym wymogom metodycznym i metodologicznym i dzisiejszemu poziomowi badań naukowych takich problemów”. *Bibliografia historii Poznania* Marii Szymańskiej ma zatem stanowić fundament dzieła mającego „w niedalekiej przyszłości pokazać Poznań od kolebki państwowości polskiej do dnia dzisiejszego”. Autorka podjęła się wobec tego zadania bardzo odpowiedzialnego. Jak się z niego wywiązała? Znakomicie, według wspomnianej recenzji, umieszczonej w „Kwartalniku Historycznym” R. 69:1962 s. 525-7. Autorka sama pisze w „Przedmowie”, że *Bibliografia* jej oparta została na innych niż bibliografia A. Wojtkowskiego „zasadach, dostosowanych do obecnego stanu badań”. Zasad tych Autorka nie przytacza.

Układ *Bibliografii*, pisze Autorka dalej, oparty został „o nową periodyzację historii”. Powstały stąd zbyt rozległe okresy, a uszeregowanie pozycji bibliograficznych w porządku alfabetycznym nazwisk autorów czy tytułów prac doprowadza do takich niespodziewanych spotkań, jak poz. 549: Wrzosek Adam. *O szczątkach Chrobrego* i poz. 550: Żak Jan. *Piec piekarski z okresu późnorzymskiego*: przedmioty oddzielone od siebie o pół tysiąca lat. „Źródła XVIII-XX wieku” rozpoczynają się od źródła z poł. w. XIX: *Akta i czynności sądowe dotyczące się procesu Polaków oskarżonych w r. 1847*, nie dlatego, że wcześniejszych źródeł nie ma, lecz dlatego, że tak nakazuje alfabet. Z tego też powodu w „Skorowidzu przedmiotowym” powstanie w latach 1846-1848 następuje po powstaniu wielkopolskim 1918/19 r. A przecież szeregowanie kartek biblio-

graficznych nie jest tym samym, co układanie kartek w katalogu alfabetycznym.

Do czego prowadzi to alfabetyczne rozganianie na cztery wiatry pozycji, które powinny być obok siebie, poucza następujący przykład: pod num. 984 jest rozprawa M. Lauberta pt. *Anton von Babinskis Erschiesung (1847)*..., a pod num. 1036 rozprawa A. Skałkowskiego pt. *Tajemnica Babińskiego* z objaśnieniem Autorki, że emisariusz ten został rozstrzelany w r. 1848. Postawienie obu pozycji obok siebie uwolniłoby Autorkę od podania z pamięci, jakże zawodnej u wszystkich, błędnej daty.

Jednakże nie we wszystkich działach stosowano ową kolejność. Przewodniki po mieście uszeregowane są według lat ich wydania (s. 62-64). A sprawozdania szkół (s. 168-9), sprawozdania szkół wyższych (s. 173-4), organizacje akademickie (s. 174), inne towarzystwa naukowe (s. 176-8), poszczególne archiwa (s. 180-1), pozostałe biblioteki (s. 186), inne muzea (s. 190), inne kościoły zabytkowe (s. 219-20), wreszcie inne zabytki uszeregowane są nie w porządku alfabetycznym autorów czy tytułów, lecz w porządku alfabetycznym nazw „przedmiotów”, których wyliczone tam źródła i opracowania dotyczą. Skoro zatem można to było uczynić w działach tak drobnych, złożonych z kilku czy kilkunastu pozycji, spośród których od razu można wyłowić to, czego się szuka, to tym bardziej trzeba to było uczynić w działach o wiele obszerniejszych, gdzie orientacja jest bez porównania trudniejsza.

Inną cechą ujemną omawianej *Bibliografii* jest niedostatek odsyłaczy. Weźmy dla przykładu dział czasopism. Na stronach 22-33 wymienione są tylko same ich tytuły, a prace im poświęcone w dziale innym, na stronach 193-201. Brak nie tylko odsyłaczy do owych opracowań przy poszczególnych czasopismach, ale i generalnego odsyłacza na końcu działu czasopism. „Skorowidz przedmiotowy” zawodzi tu zupełnie, gdyż z wyjątkiem jednego tylko „Dziennika Poznańskiego” żaden inny periodyk, o którym coś napisano, nie został uznany za „przedmiot”. *Bibliografia* Stanisława Płoskiego rozwiązuje tę kwestię w sposób wzorowy, przytaczając tuż po tytule czasopisma poświęcone mu prace.

To, co wyżej powiedziano, odnosi się także do innych działów. Dla przykładu: pod num. 3522 wymieniona jest rozprawa J. Kohtego pt. *Eine mittelalterliche Gittertür mit deutscher Inschrift in der ev. Kreuzkirche in Posen*, rozprawa zaś dotycząca owego napisu umieszczona jest pod num. 2988 w dziale „Historia nauki i oświaty”. Brak odsyłaczy od jednej do drugiej rozprawy, a w „Skorowidzu przedmiotowym” pod hasłem „kościół św. Krzyża” znajdujemy tylko numer pozycji pierwszej. Obie należące do siebie pozycje nigdzie się zatem w *Bibliografii* nie spotykają. Pod num. 711 w dziale „Źródła XVIII-XIX w.” znajdujemy *Rozmowę Orła Białego z Mieczysławem i Bolesławem w Złotej Kaplicy ka-*

tedry poznańskiej, a pod num. 1066 wśród „Opracowań szczegółowych” rozprawę poświęconą owej *Rozmowie*. Żaden odsyłacz przy poz. 711 nie naprowadza na ową rozprawę. Można ją zatem znaleźć tylko przypadkowo, gdyż i w „Skorowidzu przedmiotowym” pod hasłem „kościół-katedra” nie ma ani jednej, ani drugiej pozycji.

Po tej ogólnej charakterystyce omówić należy następujące dostrzeżone omyłki:

Czasopisma „Aus Posens kirchlicher Vergangenheit” ukazały się nie tylko pierwsze dwa roczniki, 1911 i 1912, jak podaje poz. 94, lecz dalsze jeszcze 4, łącznie zatem 6 roczników, ostatni za r. 1917/18. Z tego ostatniego rocznika Autorka przytacza pod num. 2076 pewien artykuł.

Na s. 24 zamiast „Fontes Archaeologici Posnaniensis” powinno być: „Fontes Musei Archaeologici Posnaniensis”.

Poz. 156 powinna brzmieć: „Kuryerek Poznański. Tygodnik literacki”. Red. i wyd. Walerian Kurowski. R. 1865 (nie 1851), łącznie ss. 196. Błędna jest informacja: „Wych. także po niem. pt. Posener Anzeiger”. Autorka pomyliła to z pominiętym zresztą przez siebie „Dziennikiem Poznańskim”, wydawanym w r. 1851 przez Sylwestra Pawickiego i Hermana Gubego wraz z owym „Posener Anzeiger” (zob. Wojtkowski A.: *Sylwester Pawicki i zaginione jego wydawnictwa*. „Kronika Miasta Poznania” 1931 s. 396-415).

Pod num. 138 wymieniony jest tygodnik „Gwiazda 1875-1923”. Połączono tu w jedną trzy odrębne pozycje bibliograficzne. Pierwsza „Gwiazda” pod red. ks. Apolinarego Tłoczyńskiego, a później Jarosława Leitgebra ukazywała się do końca 1884 r. W styczniu roku następnego wchłonięta została przez pominięte w omawianej *Bibliografii* czasopismo „Staszyc”. Nowa „Gwiazda” powstała dopiero w r. 1903 jako „tygodnik narodowy ilustrowany”. Trzecia wreszcie „Gwiazda” powstała jako „tygodnik dla ludu polsko-katolickiego” w r. 1906 (zob. Karwowski S.: *Historia W. Ks. Poznańskiego*. T. 2 s. 292; T. 3 s. 164, 182).

Pod num. 177 czytamy, że „Pismo Miesięczne Prus Południowych” ukazywało się w latach 1802-1804. A przecież Etreicher podaje dokładną datę końcową: 4 listopada 1806. Nieścisle jest też twierdzenie, że wychodziło także po niemiecku pt. „Südpfeussische Monatsschrift”. Według Estreichera było odwrotnie: pierwotne jest to drugie, niemieckie czasopismo, polskie zaś było „po większej części dosłownym tłumaczeniem” tegoż. Należy się zatem temu ostatniemu pozycja samodzielna, z dokładnym opisem, a nie sam tylko odsyłacz do „Pisma”. Jako redaktora *Bibliografia* podaje jakiegoś Schwartza bez imienia i tak też zjawia się on w „Skorowidzu autorów” na s. 254. Jest to Johann Ludwig S c h w a r z, wymieniony we wspomnianym „Skorowidzu” w związku z innymi pozycjami bibliograficznymi. Do tego więc nazwiska dopisać należy cyfrę po

skreśleniu owego „Schwartz” (zob. Warschauer A.: *Die deutsche Geschichtsschreibung in der Provinz Posen*. R. 25:1910 s. 241-243).

W poz. 215 „Przegląd Poznański” 1845-1865 poprawić t. 1-26 na t. 1-38 i zaznaczyć, że w ostatnim tomie jest spis treści wszystkich tomów. W poz. 264 rok 1802 poprawić na 1803, zob. Grützmacher Fritz: *Südpreussische Unterhaltungen*. „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” R. 12:1911 s. 81-89; praca pominięta w *Bibliografii*; jest w niej natomiast artykuł tegoż autora o pobycie królowej Luizy w Poznaniu r. 1802.

Wymieniony pod num. 270 „Tygodnik Beletrystyczny i Naukowy” ukazywał się nie w r. 1885, lecz od I 1886-30 III 1887 (Karwowski. T. 2 s. 446). „Tygodnik Przemysłowy” (poz. 274) nie tylko w r. 1887, lecz jeszcze w r. 1889. W poz. 275 podano, że „Tygodnik Wielkopolski” ukazywał się tylko w r. 1870. Tymczasem w owym roku wyszedł tylko numer okazowy z datą 15 grudnia, liczący stron 12. Dane bibliograficzne powinny wyglądać tak: R. 1-4:1871-1874. „Wiarus” (poz. 285) ukazywał się od stycznia 1872 do początków 1878, a zatem przez lat 6, a nie, jak podaje *Bibliografia*, przez dwa lata (1872-1874).

Pod num. 300 i 301 wymienione są dwa rzekomo odrębne czasopisma pt. „Ziemianin”, jeden wydawany w Lesznie 1850-1855, drugi wydawany w Poznaniu od r. 1850 do 1925. W rzeczywistości był jeden tylko „Ziemianin”, wydawany w Lesznie od r. 1850 do 1854, a od r. 1856 w Poznaniu. Bliższe dane zawiera nadzwyczaj dokładny opis Estreichera. To był bibliograf!

W poz. 326 dopisać tytuł czasopisma, w którym rozprawa została wydrukowana: „Posener Provinzialblätter” 1910 nr 6. Tu dodać inną pracę tegoż autora: 326. Herbrechtsmeyer Rudolf. *Das Posener Städterweiterungsprojekt in der Berliner Städtebau-Ausstellung*. „Posener Provinzialblätter” 1910 num. 18. Zauważyć przy tym należy, że podana pod num. 192 data końcowa tego czasopisma, wzięta zapewne z *Bibliografii historii Wielkopolski*, jest z całą pewnością błędna, skoro pismo to wychodziło jeszcze w r. 1910.

W poz. 334 „Veranstaltung” (impreza) poprawić na „Verunstaltung” (zniekształcenie, zeszpecenie).

Poz. 568 podana jest w zbyt daleko posuniętym skrócie. Należało podać, zgodnie z kartą tytułową, że *Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski* obejmuje lata od r. 1136 do 1597, a zebrany został przez Kazimierza Raczyńskiego. Zamilczenie tego autorstwa sprawia, że ten ostatni starosta generalny Wielkopolski, który odbudował Zamek na Górze Przemysława i Ratusz Poznański, a na Starym Rynku zbudował Odwach w stylu klasycystycznym, w omawianej *Bibliografii* figuruje tylko w poz. 3168 w omówieniu wiersza imieninowego z r. 1782. Opis pięciotomowego *Kodeksu*

dypłomatycznego Wielkopolski zawiera poważny błąd podając, że obejmuje „Documenta ... annum 1400 attingentia”, gdy tymczasem informacja ta dotyczy tylko pierwszych czterech tomów, piąty zaś doprowadza wydawnictwo do r. 1444. Brak też wiadomości, że owe pierwsze cztery tomy przygotował do druku ppłk. Ignacy Zakrzewski, a piąty Franciszek Piekosiński. Należało też dokładniej opisać poszczególne tomy, jak to Autorka uczyniła w odniesieniu do niektórych innych wielotomowych wydawnictw.

Poz. 574 informuje błędnie, że tom pierwszy wydawnictwa J. Lekszycykiego pt. *Die ältesten grosspolnischen Grodbücher* obejmuje lata 1836-1899. Poprawić to należy na: 1386-1399.

W poz. 576 umieszczono Simsona *Danziger Inventar* z XVI w., ale nie objaśniono, co wspólnego z historią Poznania ma to gdańskie źródło. Nie wymieniono ani tu, ani w dziale „Rzemiosło. Przemysł. Handel” pewnej rozprawy, która by to wyjaśniła, mianowicie A. Warschauera *Eine neue Quelle zur Geschichte des polnischen und Posener Handels. Danziger Inventar...* „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” R. 15:1914 s. 33-36.

W poz. 587, 2795 i 2798 powstało bałamuctwo wskutek pokawalkowania jednej i tej samej pozycji bibliograficznej, mianowicie rozprawy A. Warschauera pt. *Die städtischen Archive der Provinz Posen insbesondere das Archiv der Stadt Posen*, drukowanej w „Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde der Provinz Posen” Bd. 3:1884 s. 253-326. Z rozprawy tej Autorka przytoczyła w poz. 587 jako samodzielna, anonimową rozprawę, rozdział pt. „Das Urkundenarchiv der Stadt Posen” wydrukowany na s. 272-326, w poz. 2795 pierwszą jej część wydrukowaną na s. 253-271, wreszcie w poz. 2798 całą tę rozprawę ze skróconym tytułem i dwoma błędami, mianowicie z podaniem stron 177-196, gdzie rozprawy tej nie ma, oraz z informacją, że wydrukowano ją w „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” z r. 1884, przy czym Autorka nie pamiętała, że pismo to powstało dopiero w r. 1885.

Autorem wymienionej pod num. 602 rozprawy pt. *Polnische Annalen...* jest Stanisław Smolka, a nie ojciec jego, Franciszek.

Do poz. 607 zakradło się następujące bałamuctwo: „*Akta i czynności sądowe dotyczące się procesu Polaków oskarżonych w r. 1847 o zbrodnię stanu ... Toż po niem. pt. Anklageschrift des Staatsanwalts gegen die bei dem Unternehmen zur Wiederherstellung eines polnischen Staates [...] Beteiligten wegen Hochverrats...*”. Jest to zgoła błędne. *Anklageschrift* jest publikacją urzędową prokuratora pruskiego, pierwszego historyka konspiracji, która przygotowywała powstanie trójzaborowe na r. 1846. Skarga ta była podstawą procesu, który w r. 1847 toczył się jawnie w pruskim sądzie najwyższym, zwanym „Kammergericht”, w dzielnicy

Berlina — Moabit. Proces skończył się w grudniu tegoż roku, a w roku następnym i 1849 ukazywały się zeszytami, jako druk nieurzędowy, właśnie owe *Akta i czynności*, zawierające dokładne sprawozdanie z przebiegu procesu. Jest to wersja polska pominiętego przez Autorkę wydawnictwa niemieckiego pt. *Der Polenprozess. Prozess der von dem Staatsanwalte bei dem Königl. Kammergerichte als Beteiligte bei dem Unternehmen zur Wiederherstellung eines polnischen Staates in den Grenzen von 1772 wegen Hochverrats angeklagten 254 Polen*. Wersja polska *Anklageschrift* jest pominięta również przez Autorkę: *Skarga prokuratora rządowego przy Królewskim Sądzie Kameralnym przeciwko osobom należącym do przedsięwzięcia w celu przywrócenia państwa polskiego w granicach jego przed r. 1772 o zbrodnię kraju*. Berlin 1847 ss. XIII, 440, XXV. Było to wydawnictwo urzędowe przeznaczone dla oskarżonych nie znających języka niemieckiego.

W poz. 609 „Alcyata” poprawić na „Alcyato”, zob. PSB I 58. W poz. 614 „Borngrüber” poprawić na „Borngräber”. Są to ckiwe wspomnienia z pielgrzymki Niemców wielkopolskich do Bismarcka, czyli śmieć stu-procentowy, którego nie należało wyrywać zasłużonemu zapomnieniu, zwłaszcza że pominięto tyle naprawdę cennych pozycji w tej selekcyjnej, pożal się Boże, *Bibliografii*.

Publikacje zawierające fragmenty wspomnień generała broni Henryka von Brandta, niegdyś oficera polskiego, a potem pruskiego, w r. 1848 walczącego z powstaniem wielkopolskim, spotykamy w poz. 615, czyli wśród źródeł XVIII-XIX w., oraz w poz. 1580, czyli wśród źródeł do historii zagadnień społecznych. W tym drugim wypadku jako autor figuruje niesłusznie wydawca Christian Meyer, w „Skorowidzu autorów” również, autora zaś, gen. Brandta, odesłano do „Skorowidza przedmiotów”. Oba fragmenty wspomnień wydrukowane są w trudno dostępnych czasopismach: „Deutsche Rundschau” 1875 i „Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde der Provinz Posen” 1883 i 1884. A przecież, zamiast wodzić czytelnika po takich wertepach, należało podać zupełne, trytomowe wydanie pt. *Aus dem Leben des Generals der Infanterie z.[ur] D.[isposition] Dr. Heinrich von Brandt. Aus den Tagebüchern und Aufzeichnungen seines verstorbenen Vaters zusammengestellt von Heinrich von Brandt, Oberst z. D.*, t. 1 i 2 z r. 1868 w wydaniu pierwszym, a z r. 1870 w wydaniu drugim; t. 3 wydany w r. 1882. Poz. 1580 składa się z wypisów z t. 3. W przekładzie polskim, z przedmową Askenazego, pamiętniki te ukazały się w Warszawie (1904 r.) w Bibliotece dzieł wyborowych t. 320-322 (zob. Askenazy Sz.: *Pamiętnik Brandta*. W: *Nowe wczasy*. Warszawa 1910 s. 190-205; życiorys pióra S. Kieniewicza w PSB).

W poz. 621: *Feldzug des Generals Johann Heinrich Dąbrowski* czytamy: „...übers. durch von I. Erckert”. Na karcie tytułowej jest „...übers.

durch von Erckert I". Cóż w tym złego? Otóż to, że „I” nie jest inicjałem imienia tłumacza, lecz rzymską jedynką; czytać zatem należy: „...übersetzt durch von Erckert Eins”. Tak odróżniano braci służących w armii pruskiej. Dziś czyni się to w sporcie także u nas (por. również Pahlen I i Pahlen II, którzy walczyli z powstaniem listopadowym, z czego wynika, że owo numerowanie stosowano także w armii carskiej).

W poz. 670 „Aussprache” (wymiana zdań, rozprawienie się z kimś) poprawić na „Ansprache” (przemowa). Do wymienionych pod num. 679 i 680 interpelacji Władysława Niegolewskiego, w „Skorowidzu autorów” błędnie przypisanych jego ojcu, Andrzejowi, należało dodać objaśnienie, że dotyczą one znanej prowokacji Bärensprunga w stosunku do Gromady Rewolucyjnej Londyn. Pisał o tym, na podstawie wspomnień szewca poznańskiego Ludwika Włościborskiego, jednej z ofiar prowokacji, S. Schnür-Peplowski w „Dzienniku Poznańskim” 1895 nr 126-132 (*Spi-sek Bärensprunga*), na podstawie zaś listów owych komunistów londyńskich — piszący te słowa w „Przeglądzie Narodowym” z r. 1921 (*Plany powstańcze komunistów polskich w r. 1859*). Jeszcze w r. 1913 przypomniał Prusakom tę przykrą dla nich sprawę Maksymilian Harden, drukując w tygodniku swoim „Die Zukunft” artykuł Karola Jentscha pt. *Unsere Polen... mit Anhang: Interpellation des Abgeordneten Dr. von Niegolewski vom 12. Mai 1860*. Odb. Berlin 1913 ss. 47.

W poz. 694 tytuł jest zbyt skrócony i skutek tego niedokładny, podany bez wykropkowania opuszczonych części. Powinien on brzmieć jak następuje: *Der Polenprozess im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben mit Zugrundelegung der unter der Leitung des Dr. Michaelis, Vorsteher des stenographischen Bureaus im Herrenhaus aufgenommenen stenographischen Berichte*. Inhalt: Die Anklage wegen Hochverrats. Die Dokumente und Schriftstücke, welche als Beweis-Material zu den Akten gekommen sind. Die Brieftasche des Grafen Działyński. Die stenographischen Berichte über die 1. bis 86. Sitzung des Staatsgerichtshofes. Bericht über die Sitzung vom 23. Dezember 1864. Das Erkenntnis. Berlin 1865 ss. 1106, 35.

Autorem wymienionej pod num. 719 anonimowej broszury pt. *Anmerkungen zum Text der Broschüre „La russomanie dans le Grand Duché de Posen” par Eugène Breza* nie jest Scheffer, jak Autorka podaje za Estreicherem, lecz Scheffler, jak na podstawie *Index locupletissimus librorum* Chr. G. Kaysera podaje *Deutsches Anonymen-Lexikon* Holtzmann i Bohatty.

Z pozycją powyższą, jak też z poz. 695, wiąże się pod względem treści poz. 721. „Schreiber von: *Die Polen im Grossherzogtum Posen mit besonderem Bezug auf die Jahre 1845-46*”. Ów przydomek szlachecki von powstał z błędnego uzupełnienia inicjału imienia Veit. Niedokładny jest

też tytuł. Brzmi on wg Estreichera: *Die Polen im Grossherzogtum Posen mit besonderem Bezug auf die Jahre 1845 und 1846. Nebst Betrachtungen über die Ursachen des Verfalls der polnischen Republik* (Separat-Abdruck aus Biedermanns Gegenwart und Zukunft 3. Band). Leipzig 1846 ss. 36. Estreicher informuje nadto, że w 4 tomie tegoż czasopisma ukazała się część druga pracy Schreibera: *Die Russomanie der Polen, mit besonderer Beziehung auf das Grossherzogtum Posen, erläutert und erklärt von...* Odbitka według Estreichera liczy 4 arkusze.

Chodzi tu o ten sam pamflet Eugeniusza Brezy, który Autorka przytacza pod num. 616, a nie, jak błędnie podano w „Skorowidzu autorów”, pod num. 709. Autor sławi w nim zasługi rządu pruskiego dla chłopów polskich, a króla Fryderyka Wilhelma IV nazywa najlepszym po Kazimierzu W. Polakiem (zob. Warschauer A.: *Die deutsche Geschichtschreibung in der Provinz Posen*. „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” R. 25:1910 s. 267-272). Były polski lekarz pułkowy Hasselt, mieszkaniec Śmigła, przełożył broszurę Brezy na język niemiecki i ogłosił drukiem we wspomnieniach swoich pt. *Was ich erlebte. Ein gut gemeintes Wort, den lieben Polen gewidmet*. Kościan 1847. Hasselt doradza tam Wielkopolanom przejście do sekty Jana Czerskiego, wikariusza pilskiego, i woła: „Seid Kosmopoliten und ihr werdet glücklicher sein”.

Któż to był ów Veit Schreiber? W cytowanej wyżej rozprawie na s. 267 Warschauer przy nazwisku tym podaje w nawiasie „Cyprian Robert”. Wynikałoby stąd, że „Veit Schreiber” jest pseudonimem następcy Mickiewicza na katedrze literatur słowiańskich w Collège de France w latach 1845-1857. Robert, ur. w r. 1807, współredaktor „Revue des deux mondes”, od r. 1842 ogłaszał w niej rozprawy dotyczące Słowiańszczyzny. Zebrał je potem razem i w r. 1852 wydał w 2 tomach pt. *Le monde slave, son passé, son état présent et son avenir*. Pisane w duchu wrogim despotyzmowi carskiemu i nawołujące Słowian do łączenia się przeciw niemu były przez cenzurę wycinane z egzemplarzy „Revue” nadchodzących do Rosji; taki los spotkał także egzemplarz znajdujący się w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL. Wszelkie zatem dążenia do ugody Polaków z carem musiały w Robercie budzić jak najsilniejszy sprzeciw, któremu dawał wyraz w cytowanych wyżej pracach. W latach 1848-50 Robert wydawał czasopismo „La Pologne. Journal slave de Paris”. Z wydanych zeszytów zebrał się tom in 4°.

Niemcy rychło zainteresowali się pracami Roberta. Jego książka o Słowianach w Turcji została dwa razy przełożona na język niemiecki, mianowicie w r. 1844 jako t. 24-29 wydawnictwa seryjnego pt. *Weltpanorama. Eine Chronik der neuesten Reisen und Abenteuer bei allen Nationen der Welt mit besonderer Rücksicht auf die politischen Ereignisse*

der Gegenwart. Stuttgart, Franckh. Drugi przekład ukazał się w Dreźnie i Lipsku u Arnoldiego. W r. 1847, w Lipsku u Michelsona, ukazała się jego francuska praca, wykładająca obszernie streszczone powyżej poglądy Roberta pt. *Les deux panslavismes. Situation actuelle des peuples slaves vis à vis de la Russie*.

Larousse XIX wieku poświęcił Robertowi kilka wierszy, ale Larousse wieku XX zupełnie go opuścił. Z pierwszego odpisała encyklopedia hiszpańska zmieniając rok rozpoczęcia jego wykładów paryskich na 1854. Nie ma go w żadnej encyklopedii polskiej i rosyjskiej. Jedynie encyklopedia czeska: *Ottav Slovník naučný* w t. 21 na s. 856 podaje o nim coś więcej niż Larousse XIX w., mianowicie że w r. 1857 Robert zniknął z Paryża, nie wiadomo, jak i dokąd oraz że data jego śmierci nie jest znana.

Nie wiadomo, dlaczego poz. 724, wyliczająca rozprawy sejmów stanowych W. Ks. Poznańskiego, kończy się na czwartym sejmie z r. 1837 pomijając następne sejmy z r. 1841, 1843, 1845 i zjednoczony sejm stanowy z r. 1847, których rozprawy są również wydrukowane. Do r. 1847 doprowadzona jest *Historia sejmów W. Ks. Poznańskiego* Ludwika Żychlińskiego (zob. poz. 1080).

Poz. 759: wydawnictwa pt. *Sto lat myśli polskiej* ukazało się 9 tomów, nie 8; ostatni w r. 1923.

W poz. 818 można uzupełnić inicjały imion autora: August Carl. Tytuł jest niezbyt dokładny. Powinien on brzmieć: *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ostpreussen. Nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zerteilung*. Berlin. Bd. 1:1800 (dotyczy Prus Nowowschodnich), Bd. 2:1804 (dotyczy Prus Południowych), Bd. 3:1807 (dotyczy Prus Zachodnich i Obwodu Nadnoteckiego).

W poz. 821 należy dodać, że tom 2. dzieła Stanisława Karwowskiego obejmuje w rzeczywistości lata 1852-1889, a nie, jak podano na karcie tytułowej, lata 1852-1863. Datę wydania wszystkich trzech tomów: 1918-1919 poprawić należy jak następuje: t. 1:1918, t. 2:1919 (na okładce 1920), t. 3:1931.

W poz. 855 rok wydania 1793 poprawić na 1798. W r. 1793 nie było jeszcze Prus Nowowschodnich, o których mowa jest w książce. Pełny, dokładniejszy tytuł podaje Estreicher t. 12 s. 517-18.

W poz. 922 można było dodać, że jest to niemiecki przekład łacińskiej relacji o wjeździe Henryka Walezego do Poznania, zawartej w poznańskich aktach kapitulnych. W poz. 925 (*Der Posener Fürstentag des Jahres 1543*) należało objaśnić, że mowa tam o zjeździe księcia pruskiego Albrechta z księciem legnickim Fryderykiem, który odegrał taką wybitną rolę przy zawieraniu pokoju krakowskiego z 8 IV 1525 r. między Zygmun-

tem I a siostrzeńcem jego Albrechtem. W ten sposób w „Skorowidzu przedmiotowym” przybyłyby temu ostatniemu druga jeszcze pozycja.

W poz. 931 rok 1948 poprawić na 1848. W poz. 979 trzypięćtomowe dzieło Romana Komierowskiego o *Kołach polskich w Berlinie* błędnie podane jest jako dzieło jednotomowe pt. *Koła polskie w Berlinie*. Poznań 1905-1913. „Dziennik Pozn.” 8° ss. 343, XIX. Opis powinien brzmieć jak następuje: *Koła polskie w Berlinie 1875-1900*. Poznań 1905 ss. 343, XIX. *Koła polskie w Berlinie 1847-1860*. Poznań 1910 ss. VIII, 335, XIII. *Koła polskie w Berlinie 1861-1866. Okres konfliktu*. Poznań 1913. Odb. z „Dziennika Pozn.” 1911 nr 228-297; 1912 nr 1-126.

W poz. 1138 pseudonim Bartoszewicz poprawić na Bartoszkiewicz, jak w „Skorowidzu autorów”.

W przytoczonym pod num. 1147 tytule pracy Kazimiery Jeżowej nie należało opuszczać części zasadniczej, mianowicie podtytułu: *Zu Rauschnings Buch „Die Entdeutschung Westpreussens und Posens”*. Wskutek tego opuszczenia dwie prace ściśle z sobą związane znalazły się w dwóch odrębnych działach, mianowicie praca Rauschninga w dziale „Sprawy narodowościowe”, a korygująca ją i o połowę tylko od niej mniejsza praca Jeżowej w dziale „Zagadnienia gospodarcze”. Na końcu „Spraw narodowościowych” jest wprawdzie odsyłacz do pracy Jeżowej, ale nie naprowadzi on korzystającego na Rauschninga. Przede wszystkim należało podać pełny tytuł rozprawy Jeżowej, a następnie wskazać na nią przy tytule książki Rauschninga, którą obecnie znowu szermują odwetowcy niemieccy. A tymczasem z *Bibliografii historii Poznania* wcale się nie dowiadujemy, że otrzymała ona swego czasu znakomitą odprawę ze strony polskiej. W „Skorowidzu przedmiotowym” Rauschninga nie ma.

W poz. 1216 (Tymieniecki K.: *Niemcy w Polsce*) należy dodać, że obszerna ta praca, licząca blisko 80 stron, rozprawia się z książką wymienioną pod nr 1710 (Lück K.: *Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens*). Jak w wypadku Rauschning — Jeżowa, tak i tu, książka i korygująca ją praca znajdują się w dwóch odrębnych działach: Lück w dziale „Zagadnienia społeczne”, Tymieniecki zaś w dziale „Zagadnienia gospodarcze”.

W poz. 1392 należało objaśnić, że dotyczy cechu powroźników, którego brak w „Skorowidzu przedmiotowym” pod hasłem: cechy. Nazwisko autora: Schultz Fr. w „Skorowidzu autorów” zmienione zostało na: Schulz Fr. Jest on identyczny z Schultzem Fritzem w poz. 386 i tak też należy poprawić w „Skorowidzu”.

Wymieniona pod num. 1505 rozprawa o uwolnieniu Towarzystwa Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego od opłat pocztowych należy nie do działu „Skarbowość miejska. Sprawy mennicze”, lecz do działu „Sprawy społeczne. 2. Opracowania. d. Stowarzyszenia”, gdzie są wszyst-

kie inne prace dotyczące tej organizacji, w przeciwnym razie nikt tej pracy nie znajdzie. Wszak i w „Skorowidzu przedmiotowym” pod wymienionym hasłem tę właśnie pozycję opuszczono.

W poz. 1586 (*Die polnische Sprachfrage in Preussen*) dopisać znanego od przeszło stu lat autora, Gustawa Gizewiusza, a do znanych Autorce pierwszych zeszytów, kończących się na s. 203, dopisać zeszyt trzeci, a wtedy całe wydawnictwo liczyć będzie stron 383 i knlb. 9. Nadto teraz dodać można, czego Autorka wiedzieć jeszcze nie mogła, anastatyczny przedruk dzieła, dokonany w r. 1961 staraniem Władysława Chojnackiego (zob. recenzję w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” nr 1 (75) 1962 s. 173-186).

Pod num. 1657 i 1658 z jednego i tego samego dzieła L. Bernharda zrobiono dwa odrębne. Należy z nich, zgodnie z rzeczywistością, zrobić z powrotem jedno: 1657. Bernhard Ludwig: *Das polnische Gemeinwesen im preussischen Staat. Die Polenfrage*. Leipzig 1907 ss. X. 686. Toż wyd. 2., 1910 ss. XI, 620. Toż wyd. 3., 1920 ss. XI, 572 pt. *Die Polenfrage. Der Nationalitätenkampf der Polen in Preussen* (poz. 1658 należy wobec tego skreślić).

W poz. 1663 „Judenheit” poprawić na „Judenschaft” i dodać następujące pozycje dotyczące pracy Blocha: Feilchenfeld Wolf: *Eine kritische Bemerkung zur Herausgabe der General-Privilegien der polnischen Judenschaft*. „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” R. 6:1891 s. 225-7; odpowiedź autora na s. 227-8 i *Antikritik Feilchenfelda* na s. 450-1.

W poz. 1683 przytoczono pewną rozprawę drukowaną w „Roku Polskim” 1916-1917, podpisaną „Z. Kirkor”. Autorka zrobiła z tego na domysł Zygmunta Kirkora, a w rzeczywistości jest to Zofia z Grabskich Kirkor-Kiedroniowa, autorka znakomitego dzieła pt. *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego* z r. 1914.

W poz. 1709 „Schedlan” poprawić na „Schtadlan”. W poz. 1314 i 2014 nie istniejący w języku niemieckim rzeczownik „Ansass” poprawić na „Anfall”. W poz. 1739 dodać, że dotyczy stosunku Niemców w Łądzie i Poznaniu do Krzyżaków.

W poz. 1741 „rządem” poprawić na „sądem”. W poz. 1749 autor „Wielkopolanin” to Kazimierz Krotoski, który autorstwo swe sam wyjawiał w „Polsce Zachodniej” R. 2:1927 s. 34. Podana w poz. 1749 rozprawa do s. 61 drukowana była w „Przeglądzie Powszechnym” R.14 t. 56: 1809 s. 194-211; R. 15 t. 57:1898 s. 17-40, 169-187. Reszta, od s. 62-133, dodrukowana została w osobnym wydaniu rozprawy (Kraków 1898).

W poz. 1760 i w „Skorowidzu autorów” „Binikiewicz” poprawić na

Biniszkievicz; był to znany w okresie międzywojennym działacz socjalistyczny na Śląsku.

W poz. 1900 objaśnić, że chodzi o benedyktyнки poznańskie, a w poz. 1912, że mowa o abpie Marcinie Duninie i o abpie kolońskim von Droste zu Vischering. W poz. 1919, 1920 i 1921 imię księdza Hozakowskiego z Waclawa poprawić na Władysław. Poz. 1949: Dinder był arcybiskupem gnieźnieńskim i poznańskim od r. 1886, a nie od r. 1866. W poz. 2024 dotyczącej Benedykta Herbesta jest tylko przestarzała już dawno, anonimowa rozprawa Józefa Łukaszevicza, drukowana w r. 1836, a nie w r. 1936. Należało zastąpić ją monografią Karola Mazurkiewicza (Poznań 1925 ss. 276)

W poz. 2113 dotyczącej złotnika poznańskiego Erazma Kamyna należało dodać, że podaną tam rozprawę Warschauera i H. Böscha ocenił Leonard Lepszy w „Kwartalniku Historycznym” z r. 1897 s. 353-7, na co Warschauer odpowiedział w „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” z tegoż roku s. 243-4.

W poz. 2045 Selchow poprawić na Selchow. W poz. 2149 poprawić Starołękę na Stargard. Kolej z Poznania przez Starołękę do Kluczborka zbudowano znacznie później, po r. 1871. W poz. 2205 objaśnić, że mowa jest o przesyłaniu listów księcia pruskiego przez poznańskie domy handlowe w r. 1568 i następnych latach. W poz. 2303 w tytule czasopisma dodać: für Posen, Westpreussen und Ostpreussen. W poz. 2373 Steinecker poprawić na Steinäcker.

W poz. 2419 „Bednarski” poprawić na „Bederski”. W „Skorowidzu autorów” Bednarskiego Antoniego skreślić, a pozycję 2419 przydzielić Bederskiemu Antoniemu. W poz. 2536 brak objaśnienia, że to polemika z Antonim Karbowskiem. Sprawa przedstawia się tak: W „Muzeum” 1912 s. 59-83 Karbowski wydrukował recenzję pracy Schwartza wymienionej w pozycji 2537. Na to Schwartz odpowiedział pracą wymienioną pod num. 2536. Karbowski replikował pracą wymienioną pod num. 2461. Na to znów Schwartz odpowiedział w „Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts” 1915 s. 202-222. Ostatniej pracy nie ma w omawianej *Bibliografii*.

W poz. 2490 „Direktoriats” poprawić na „Direktorats”. W poz. 2535 i w „Skorowidzu” „Schroer” poprawić na „Schroeer”. Na s. 166 pozycję 2250 poprawić na 2550.

W poz. 2470 „Berliner” poprawić na „Berlinische” i dodać: Toż w przekładzie polskim Samuela Bogumiła Lindego pt. *Dzieje i wykład urzędzeń szkolnych w Prusiech Południowych*. „Nowy Pamiętnik Warszawski” T. 20:1805 s. 69-90. Przedruk w: Kukulski Z.: *Źródła do dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce z doby Izby Edukacji Publicznej 1807-1812*. Lublin 1931 s. 1-13.

W poz. 2553 przypisano wydawcy, Henrykowi Szumanowi, autorstwo ważnego źródła do historii szkolnictwa wielkopolskiego w pierwszych latach ponownej okupacji pruskiej po r. 1815. Wydawca znalazł je w papierach stryja swego Pantaleona Szumana, zmarłego w r. 1849, i wyraził przypuszczenie, że autorem owego memoriału jest ówczesny radca szkolny, a późniejszy arcybiskup gnieźnieński i poznański Teofil Wolicki, zmarły w r. 1829. Autorstwo jego zostało ponad wszelką wątpliwość stwierdzone w *Bibliografii historii Wielkopolski*, t. 1 s. 282 (pod hasłem: Wolicki Teofil) na podstawie listu jego do Antoniego Radziwiłła (Arch. Państw. w Poznaniu pod sygn. Nam. VIII 2 fol. 29 i 30 w doszytym fascykułe). *Sprawozdanie z wyprawy Wolickiego i Szumana do kanclerza księcia Hardenberga w sprawach szkolnych i kościelnych* ogłoszone zostało w poznańskim „Piśmie Miesięcznym” z r. 1819/20. Dodać teraz można, że tekst niemiecki memoriału, odbiegający niekiedy od tekstu polskiego, ogłoszony został przez M. Lauberta w trzecim tomie jego *Studien zur Geschichte der Provinz Posen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Poznań 1943 s. 100-177. Laubert również nie zaglądał widocznie do *Bibliografii historii Wielkopolski*, skoro autorstwo Wolickiego określa jako przypuszczalne.

W poz. 2578 „Podał do druku E. B.” poprawić na „Podała do druku E.[lźbieta] B.[ederska]”. W poz. 2634 „Pomorskiego” i „Pomorskie” zmienić na „Pomorzan”. W poz. 2813 dodać: przedruk z „Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine” 1919 nr 9 i 10. W poz. 2928 po Jg. wstawić 5. W poz. 3027 między „Geschichtsschreibung” a „Provinz” wstawić „in der” i dodać informację, że *Die deutsche Geschichtsschreibung in der Provinz Posen* Warschauera ukazała się jako druk samodzielny w nowym, poprawionym wydaniu z indeksami w Lesznie 1911 ss. 150, tabl. I. W poz. 3043 nazwisko tłumacza Mickiewicza poprawić na Rehbronn, czyli tak, jak jest w „Skorowidzu przedmiotowym”.

W poz. 3052 objaśnić, że praca dotyczy „Wielkopolanina” i „Wiarusa” ks. Aleksego Prusinowskiego z r. 1848. W poz. 3114 dodać, że na przytoczoną tam rozprawę o czasopiśmie wielkopolskich odpowiedziała „Gazeta Wielkopolska Niedzielną” Julii i Antoniego Wojtkowskich, że odpowiedź ta wydana została także osobno (Poznań 1850 ss. 30), że „Przeгляд Poznański” replikował w t. 10:1850 s. 613-20, że recenzję umieścił „Krzyż a Miecz” 1850 s. 151-2. Była to polemika między pismem „ultramontańskim” a wolnomyślnym.

W poz. 3124 dodać, że to odbitka z „Czasu”. Tomasza Zieleńskiego, o którym mowa w tej pozycji, daremnie szukamy w „Skorowidzu przedmiotowym”. W poz. 3351 dodać, że to odbitka z „Zeitschrift für Bauwesen”. Dopisać recenzję wybitnego fachowca Juliusza Kohtego w „Zeit-

schrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen" R. 9:1894 s. 439-443 oraz rec. wybitnego polskiego historyka sztuki W. Łuszczkiewicza w „Kwartalniku Historycznym” R. 10:1896 s. 336-9, bo nie każdy wpadnie na pomysł, żeby recenzji dzieła z zakresu historii sztuki szukać także w naczelnym organie historyków polskich. W poz. 3360 dodać, że uzupełnienie do przytoczonego tam artykułu ukazało się w tym samym czasopiśmie na s. 59-60.

W poz. 3412 dodać, że art. Kohtego jest omówieniem Waltera Bettenstaedta pt. *Das Rathaus in Posen und seine Herstellung in den Jahren 1910-1913*, pracy uwzględnionej przez Autorkę w poz. 3402. W poz. 3431 rok 1793 poprawić na 1783, bo w tym właśnie roku odbudowa ratusza poznańskiego przez starostę generalnego wielkopolskiego Kazimierza Rarczyńskiego została ukończona; dodać, że chodzi o zapiskę w aktach kapituły poznańskiej. W poz. 3443 dodać, że „Nachwort” do przytoczonej tam rozprawy R. Bergaua o Vischerze napisał H. Ehrenberg w tym samym czasopiśmie na s. 183-4. W poz. 3479 „betrachtend” poprawić na „betreffend”, „Sittelfeld” na „Sittenfeld”. W poz. 3511 tytuł powinien brzmieć: *Tak zwana korona królowej Jadwigi w kościele Bożego Ciała w Poznaniu*. W poz. 3519 tytuł wskutek zbyt dużego skrótu został zniekształcony: zamiast *Granitowe kościoły w Kruszwicy, Kościelcu, Mogilnie i św. Jana w Poznaniu* powinno być: *Trzy granitowe kościoły Wielkopolski z epoki romańskiej (Kruszwica-Kościelec-Mogilno) i kościół św. Jana na Śródcie w Poznaniu*. Autorka, wbrew Łuszczkiewiczowi, doliczyła się czterech kościołów granitowych.

W poz. 3575 Baczyńskiego poprawić na Bażyńskiego. Oprócz mowy ks. W. Chotkowskiego na pogrzebie tego zasłużonego wydawcy tanich książek należało przytoczyć *Wartę. Księgę pamiątkową ku czci ks. Franciszka Bażyńskiego*. Poznań 1874, gdzie na s. 13-18 i 443-444 są dane biograficzne; zob. *Bibliografia historii Wielkopolski* poz. 225. W poz. 3576 dodać, że to odb. z „Dziennika Poznańskiego” 1887 nr 226, 229; poz. 3577 jest również odb. z „Dziennika Poznańskiego”. W poz. 3626 Barston poprawić na Barstow. W poz. 3660 dodać, że uzupełnienie do rozprawy o humaniście poznańskim Jakubie Kuchlerze Th. Wotschkego jest w „Historische Monatsblätter” R. 14:1913 s. 165-6. W poz. 3719 poprawić drugi rok wydawania „Kroniki Miasta Poznania” z 1926 na 1924. W poz. 3818 „Jg. 7” poprawić na „Jg. 5”. W poz. 3830 Witing poprawić na Witting (z dwóch braci Witkowskich żydowskiego pochodzenia Richard nazwał się Wittingiem i został nadburmistrzem Poznania, Maximilian zaś nazwał się Harden i był wydawcą wpływowego w erze wilhelmińskiej tygodnika opozycyjnego „Die Zukunft”).

Fragmentaryczność i niezwykłą szczupłość działu VI, czyli biograficznego, Autorka usprawiedliwia w przedmowie na s. 10 tym, że życio-

rysy, nekrologi itp. najczęściej znajdują się w prasie codziennej, która nie została uwzględniona w tej bibliografii. Jest to w ograniczonej tylko mierze słuszne, pominięto bowiem wiele pozycji niegazetowych, a nawet samodzielnych druków. Seweryna Mielżyńskiego, który ma ulicę w Poznaniu, nie ma w ogóle w omawianej *Bibliografii*. W *Bibliografii historii Wielkopolski* pod num. 5009 ma on 20 pozycji. Po odrzuceniu z nich, zgodnie z zasadą Autorki, wszelkich pozycji dziennikowych i tygodnikowych pozostanie zawsze jeszcze ks. W. Chotkowskiego *Mowa powiedziana na nabożeństwie żałobnym za dusze Seweryna i Franciszki z Wilkxyckich Mielżyńskich*. Poznań 1874 ss. 37. Wszak mów żałobnych, zawierających zwykle także dane biograficzne, Autorka nie pomija, jak dowodzi np. wspomniana poz. 3575. *Bibliografia* uwzględnia tylko dwóch Mielżyńskich: Ignacego (1871-1918) i drugiego bez imienia, bo brak go w tytule przytoczonej pod num. 989 rozprawy M. Lauberta: *Episoden aus der Verschwöerertätigkeit des Grafen Mielżyński*. Wystarczyło zajrzeć do niej, by stwierdzić, że chodzi o Macieja, brata Seweryna i Ignacego, i o działalność spiskową z r. 1833.

Nie ma pozycji mówiącej o życiu Marceliego Mottego, autora słynnych *Przechadzek po mieście Poznaniu*, ponownie wydanych w r. 1957, zaszeregowanych do źródeł historii zagadnień społecznych zamiast do źródeł historii miasta w w. XIX. A przecież Antoni Danysz, późniejszy profesor pedagogiki na Uniwersytecie Poznańskim, ogłosił obszerną rozprawę o nim, drukowaną w „Dzienniku Poznańskim” 1898 nr 208, 211, 213, 215, 217, 220, 222-224, 226, 227, 229, 231, 233, 236, 238-240.

Jak Seweryn Mielżyński i Marceli Motty, tak i Franciszek Ratajczak, pierwszy poległy w powstaniu wielkopolskim, ma ulicę w Poznaniu. Ale z omawianej tu *Bibliografii* niczego się o nim nie dowiadujemy. Dodać tu zatem należy *Nieznane życiorysy poległych powstańców (Franciszka Ratajczaka i Antoniego Andrzejewskiego)* wydrukowane w „Powstańcu Wielkopolskim” R. 2:1937 nr 6.

Nie ma również nic o pierwszym w Poznaniu Polaku chemigrafie, Antonim Fiedlerze, a przecież pisał o nim poznański „Przegląd Graficzny” 1933 nr 11. O Kasprze Goskim, astrologu, lekarzu i matematyku poznańskim pisała Maria Wicherkiewiczowa w „Dzienniku Poznańskim” 1912 nr 243. Brak lekarza poznańskiego Józefa Antoniego Jagielskiego, biografą Karola Marcinkowskiego. Pisała o nim L. Krakowiecka w „Sprawozdaniach PAU” 1950 s. 419-421. O Janie Koźmianie, wydawcy „Przeglądu Poznańskiego” w latach 1845-1865, kandydacie na arcybiskupa po śmierci Leona Przyłuskiego, *Bibliografia* przytacza tylko mowę bpa E. Likowskiego na jego pogrzebie. Korespondencję jego z Hieronimem Kajsiwiczem, Piotrem Semenenką i innymi ogłosił Franciszek Chłapowski w poznańskim „Ruchu Kulturalnym” (brak tego czasopisma u

Szymańskiej) w num. 1-8 z r. 1914. O Jakubie Krauthofer-Krotowskim mamy w *Bibliografii* tylko obronę jego przez Władysława Niegolewskiego. Akt oskarżenia przeciw niemu ogłosił „Dziennik Polski” Karola Libelta 1849 nr 159-164. O Franciszku Malinowskim, proboszczu w podpoznańskim Komorzu i współzałożycielu Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, wynalazcy pisma wszechsłowiańskiego, nie ma nic w *Bibliografii*. Pisał o nim Klemens Kantecki (*Ksiądz Franciszek Ksawery Malinowski. Szkic biograficzny*. Drohobycz 1873) i T. Mikulski: *Dookoła metryki ks. Malinowskiego* („Mestwin” 1927 nr 2). Pominięty został również Wacław Natalis, ostatni z czasów dawnej Rzplitej prezydent m. Poznania. Jest o nim I. A. Stuwczyńskiego *Trauer- und Lobrede zum Andenken des Wenceslaus Natalis, Praesidenten von Posen, 1796*; *Estreicher* XXIX 371. Nie ma Władysława Simona, zapomnianego nazarenisty poznańskiego, o którym pisze „Polska Gazeta Introligatorska” (nie ma jej również u Szymańskiej) 1933 nr 9-11. O Janie Konstantym Żupańskim mówi nam w *Bibliografii* tylko *Katalog Czytelni* w jego księgarni z r. 1856. Nie ma natomiast artykułu T. Ziółkowskiego o nim, drukowanego w poznańskiej „Przeszłości” (i tego czasopisma nie ma również u Szymańskiej) 1932 nr 6, ani korespondencji Kraszewskiego z nim, ogłoszonej przez Zygmunta Celichowskiego w poznańskiej „Pracy” T. 16: 1912 nr 30-35; zob. rec. „Pamiętnik Literacki” 1912 s. 685-6. O pominiętym autorze dwutomowej znakomitej *Historii sejmów W. Ks. Poznańskiego* Ludwiku Żychlińskim mamy wspomnienia jego z lat 1827-1849, drukowane w „Dzienniku Poznańskim” 1885 nr 140 i n., 235 i n., 240 i n.

Z Niemców powinien być się znaleźć Franz Freiherr von Gaudy, tłumacz Niemcewicza i Mickiewicza. Jako podporucznik był on z pułkiem swoim w Poznaniu w czasie powstania listopadowego, tu zachorował na cholere, ale się wyleczył (napisał potem *Gedankensprünge eines der Cholera Entronnenen*, na co można zwrócić uwagę historyków epidemii w Polsce), nauczył się po polsku i wydał *Historische Sänge* Niemcewicza w sławnej księgarni Weidmanna w Berlinie. Przełożył też niektóre wiersze Mickiewicza i zabrał się nawet do tłumaczenia *Konrada Wallenroda* (Jolowicz Joseph: *Gaudys Aufenthalt in Posen*. „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen R. 5:1890 s. 444-5).

Nie figuruje w *Bibliografii* ani jako autor, ani jako „przedmiot” pierwszy naczelny prezes W. Ks. Poznańskiego Joseph von Zerboni di Sposetti. Był on po drugim rozbiore radcą „wojenno-administracyjnym” w tzw. Prusach Południowych i wystąpił przeciw rozdawnictwu starostw i majątków poduchownych przez ministra hr. Hoyma (słynne „Das schwarze Register”), za co był więziony. W r. 1800 ogłosił drukiem dokumenty swej sprawy kryminalnej pt. *Aktenstücke zur Beurteilung der*

Saatsverbrechen des südpreussischen Kriegs- und Domainen-Rates Zerboni und seiner Freunde ss. IV, 299; zob. Colmar Gruenhagen: *Zerboni und Held...* Berlin 1897 ss. IX, 312; August Fournier: *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress. Eine Auswahl aus ihren Papieren.* Wien 1913 ss. XV, 510 (informacje o Zerbonim i utworzeniu W. Ks. Poznańskiego); rec. A. Warschauera w „Historische Monatsblätter” R. 14: 1913 s. 161-4.

Na skorowidzach nie zawsze można polegać. W „Skorowidzu autorów” pod Fijałkowski wskazano pozycje 3246-3250, a powinno być 3225-3229; pod Głębocka-Piotrowska 3344 poprawić na 3353; pod Goerlitz Th. 2258 poprawić na 2228; pod Jazdzewski Konrad 2807 poprawić na 2777; pod Kassel Karl dopisać 1292; pod Kohte Julius 3559 poprawić na 3560; pod Krakowiecka 2732 na 2722; pod Landsberger Josef 2157 na 2158; pod Laubert 2669-2671 na 2639-2641; pod Majkowski Edmund 3370-3372 na 3370, 3371, a 3372 przydzielić Hilaremu Majkowskiemu; pod Miaskowski K. 2911 poprawić na 2917; pod Opatrny 2537 na 2507; pod Ujda 2930 na 2900; pod Wojtkowski A. 3627 na 3637, a 3631 na 3641. Nie wiadomo, jak poprawić: Fiałkowski Roman 2147, Kantak K. 2899, Knudsen 3650, Kohte J. 3555 i 3557, Malinowski K. 2936 i Orańska 3609; we wskazanych pozycjach autorów tych nie ma.

Gorzej przedstawia się „Skorowidz przedmiotowy”, gdyż jest niekompletny i obfituje w omyłki. Pod Biegański S. F. dopisać 1946, a pod Bogedain 2493 (w tej ostatniej pozycji nazwisko „Kolzolt” poprawić na „Kotzolt”; w „Skorowidzu przedmiotowym” brak tego nazwiska, jak i nazwiska Lompy, którego m. in. pozycja ta dotyczy; podano tu wprawdzie tytuł czasopisma, w którym rozprawa została wydrukowana, ale bez podania roku i stron, czyli szukaj sobie czytelniku sam).

Pod hasłem Bolesław Chrobry mamy tylko trzy pozycje, a w *Bibliografii* jest ich 28. Jest wprawdzie uwaga: „zob. też pomniki Bolesława Chr.”, ale hasła tego daremnie szukamy w „Skorowidzu”. Owe 28 pozycji należy uszeregować jak następuje:

Bolesław Chrobry 549

nagrobek i napis na nim 579, 3444-3447, 3452-3454, 3473, 3474, 3456, 3457, 3468-3470, 3476, 3484, 3486, 3487

pomnik Mieszka i Chrobrego w Złotej Kaplicy 3466, 3471, 3477-3479, 3481, 3490

projektowany w r. 1925 pomnik Chrobrego 3547

Pod Mieszko I skreślić 3472, 3475 i 3476, a dopisać 3490; powinno to wyglądać jak następuje: 3465, 3466, 3473-3474, 3477-3479, 3481, 3490.

Dopisać następujące pominięte hasła: cenzura 3096; Ceynowa Florian 2812; Długosz J. 2001. Drukarstwu dopisać 1460, 3092^a, 3094, 3145; poprawić pod tym hasłem 1241 na 1244, 1459 na 1458. Duninowi Marcino-

wi dopisać 1912 i 1921. Dopisać pominiętą Działyńską Celinę z poz. 2523. Flottwellowi dopisać 1981 i 1987. Pod Giovanni Battista di Quadro dopisać 3558. Dopisać pominiętego św. Gotarda z poz. 3517. Pod Grolman 3138 poprawić na 2318. Dopisać pominiętego Grzegorza z Szamotuł z poz. 2526. Hegendorferowi dopisać 2630. W hasle komunikacja 2153 poprawić na 2152, a pod Konarski Adam 1972 na 1971. Konfederacji barskiej dopisać 919 i 2382. Pod Kraszewski J. I. 3171 poprawić na 3161. Dopisać pominięte hasło Krotowscy 2104. Pod Krotowski Jakub dopisać 1927, a pod księgarnie 3094. Dopisać pominiętego Lubomirskiego Marcina Jerzego z poz. 3119. Pod Marcinkowski Karol przecinek między 3687 a 3732 zamienić na kreskę łączącą, przez co Marcinkowski zamiast 8 tylko pozycji będzie miał ich 46. W hasle mosty skreślić poz. 2135 i przenieść ją pod hasło Most Chwaliszewski. Pod hasłem muzyka przecinek po 3215 zmienić na kreskę; dopisać poz. 3205. Pod Patruus 7076 poprawić na 3076. Powstaniu kościuszkowskiemu dopisać poz. 676; powstaniu listopadowemu 3157; powstaniom w latach 1846-1848 poz. 1045, 1047 i 1048; powstaniu wielkopolskiemu poz. 3214. Pod hasłem Przedmieścia-Komandoria, Przedmieście św. Jana dopisać 3518. Dopisać Atanazego Raczyńskiego z poz. 2931 i Edwarda Rastawieckiego z poz. 2960. Pod Struś Józef 2103 poprawić na 2102 i dopisać 2122. Pod hasłem tramwaje poprawić 2170 na 2171, 2173 na 2174, 2178 na 2179. Trenkowskiego poprawić na Trentowskiego i dopisać mu poz. 3068; nie wiadomo, jak poprawić błędną poz. 3135.

Dopisać pominięte hasła: Twardowski Bolesław z poz. 2834 i Wisse- linck Friedrich Wilhelm Karl z poz. 3203, bez tego nikt się nie dowie, że poz. 2413 znalazła opracowanie właśnie w rozprawie przytoczonej pod 3203. Wolickiemu Teofilowi dopisać poz. 1986. Pod hasłem Woykowska Julia 3121 poprawić na 3120. Pod hasłem Zakony dopisać benedyktyнки z poz. 1900. Pod hasłem Zakony nie wszystkie z nich mają pełny wykaz pozycji, które ich dotyczą. Aby mieć komplet, trzeba nadto szukać pod hasłami: Bernardyni, Dominikanie, Franciszkanie, Jezuici, Reformaci. Pod hasłem Zakony — jezuici 3229 poprawić na 3329, czyli tak, jak jest pod hasłem Jezuici. Dopisać pominięte Żabikowo z poz. 2455 i 2559^a. Pod hasłem Żydzi 2196 poprawić na 2195.

Nie wiadomo, jak poprawić 3511 pod Ferrari Pompeo, 3132 pod Marcinkowski Karol, 2671 pod Wujek Jakub.

„Bibliografia będzie wymagała pewnych uzupełnień”, pisze Autorka na s. 10 „Przedmowy”. Z wybranych przez piszącego te słowa uzupełnień powstałby zeszyt dodatkowy o rozmiarach około 1/4 części omówionej tu *Bibliografii*. Biorąc to wszystko łącznie pod uwagę można *Bibliografię historii Poznania Marii Szymańskiej* traktować tylko jako zeszyt próbny.